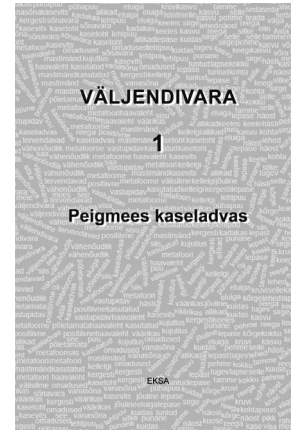

Ka lähedane võib olla kaugel

Asta Õim. Väljendivara 1–5.
Tallinn: Emakeele Sihtasutus, 2018

9. juunil 2017 tähistati Valdek Palli 90. sünniaastapäeva ettekandekoosolekuga „Nimed, murded ja keeled“. Järgnenud seltskondliku koosviibimise sisustasid naised ersa kultuuriühingust Sjatko – oli ju Valdek Pall suur ersa keele ja kultuuri austaja ja uurija. Lauldi ersa laule, tutvustati lauakombeid ja tavasid, jagati puust meeneid. Erilist tähelepanu pälvisid *lepapuust* kultuslikud nikerdused – just lepale on ersalaste keele- ja ilmaruumis omistatud maagilist võimet. Räägiti, et lepp kaitseb kurja eest, annab jõudu ja tervist.

Eesti keeleruumis on lepa maine risti vastupidine – see on pehme puiduga kehavõitu ja väärtusetu puu. Meie keeles on päris palju väljendeid, milles lepp tähistab midagi negatiivset: *kellelgi on lepased kruvid* 'ei ole täie aruga', *keegi on lepase lüluga* 'laisavõitu, tahtejõuetu', *kedagi lepakelguga vedama* 'pilkama, narrima' jne. Metafoorse kujundi aluseks võivad olla erinevad objektid ja nähtused, mille semantiline tõlgendamine ja selle kaudu edastatud väärtushinnangud kujunevad eri radu nii ühe keele piires kui ka sugulaskeelte vahel. Näiteks algselt tähendas eestikeelne väljend *nagu lepase reega* 'halvasti edenema', sest lepapuust esemed ei ole kvaliteetsed, ei pea kuigi kaua vastu, on väheväärtuslikud. Samas jälle on pehme puiduga leppa lihtne töödelda, nt sellest valmistatud regi on kerge ja kiire libisema. Aja möödudes ongi *lepa* omadustesse hakatud suhtuma teistmoodi. Toimunud on metafoorse kujutluse ümberhindamine, millega on kaasnenum väljendi tähenduse kvalitatiivne muutumine: *kõik läheb nagu lepase reega* 'edeneb jõudsasti, läheb hästi'.

Sedalaadi üldistuste tegemiseks leiab fraseoloogilist ainet mitmest andmebaasist, eeskätt FES-ist („Eesti fraseologismide elektrooniline allusõnastik“) ja EKFA-st („Eesti kõnekäändude ja fraseologismide

andmebaas“). Neis sisalduval rajanevad Katre Õimu ja Asta Õimu kognitiivistlikud fraseoloogiuurimused. Laiemale lugejaskonnale on suunatud Asta Õimu „Väljendiraamat“ (1998), samuti tema koostatud „Väljendivara“ (2018) viis vihikut: „Väljendivara 1. *Peigmees kaseladvas*: puud ja põõsad eesti fraseoloogias“; „Väljendivara 2. *Mees metsast*: mets ja võsa, puu ja põõsas eesti fraseoloogias“; „Väljendivara 3. *Nõgesed püksis*: niidu- ja kultuurtaimed eesti fraseoloogias“; „Väljendivara 4. *Mesi või vesi*: viljad ja toidud eesti fraseoloogias“; „Väljendivara 5. *Kartulipudru ingel*: aed- ja juurviljad eesti fraseoloogias“. Vihikutesse valitud materjal on seotud meie looduse kõige tavalisemate ja tuntumate taimedega, mille ümbermõtestamise aluseks on metafoorsed ja metonüümsed tähendusülekanded.

Emakeelekõnelejad on paljud produktiivsed fraseoloogilised väljendid tuttavad või vähemasti kontekstis äratuntavad. Ka teadmata nende seost reaalse objektiga ja oskamata seletada, millel tähendusülekanne põhineb, tajutakse tavaliselt, millest parasjagu jutt käib. Samas tuleb ette ka sisult läbipaistmatuid väljendeid, mille saamislugu ja tähenduski jäävad segaseks. Kuid uudishimulik keelehuviline kasutab elektroonseid andmebaase või lehitseb „Väljendiraamatut“, avab „Väljendivara“ vihikud, et lugeda ja tundma õppida, miks me elust ja inimestest rääkides just ühte või teist kujundlikku keelendit kasutame.

Asjal on ka teine pool. Mida aeg edasi, seda vähem tunnevad nooremaealised oma emakeele fraseoloogilist pärandit. Samas on meie igapäevane keel tulvil metafoore, mida sageli ei tajutagi. Ka emakeele ja eesti keele kui teise keele õpikud ei toeta kujundkõne süsteemset omandamist.

Metafooriskeem on iseenesest väga lihtne – tarvis vaid teada, et ühe valdkonna sõnu kasutatakse teisest valdkonnast rääkides. Lapsel tekivad niisugused seosed alateadlikult reaalselt maailma ja asjade omadusi tundma õppides. Ajapikku kandub saadud kogemus üle abstraktsetele mõistetele: mesi on magus ja hea, kuid *uni on magusam kui mesi*, sest kes siis tahab hommikul vara ärgata, hommikune uni on magus. Elukogemusest õpitakse, et see, kes räägib magusat juttu ehk *räägib mesist juttu, mesise keelega, mesikeeli* või *määrib mett moka peale*, ei pruugi olla siiras ning tema juttu ei saa tõe pähe võtta. Kuigi reaalsed asjad võivad aja jooksul kaotada oma otstarbe ja neid ei kasutata enam, elavad neid tähistavad sõnad kujundlikus keelekasutuses edasi. See ongi üks põhjusi, miks me nii mõnestki väljendist tänapäeval enam aru ei saa. Näiteks teadmata,

et *sekk* on viljakott, ei mõista me ka vanasõna *sea suu sekki mööda* 'ela jõukohaselt, võimalustele vastavalt'.

Sealjuures on tähtis teada ja keeleõppijale rõhutada, et ühel ja samal asjal on erinevaid omadusi ning neid mõistestatakse ümber erinevates valdkondades. See aitab omandada mitut ülekantud tähendusega keelen-dit korraga. Näiteks *rohu* puhul on selleks värvus (*rohiroheline*), maitse (*rohimage*), (tavaliselt madal) kasv (*madalam kui rohi, rohust madalam* 'alandlik, allaheitlik'). Võõrkeele õpetamisel on oluline esile tuua, et sama objekti samad omadused võivad, kuid ei pruugi anda samu metafoor-seid tulemusi. Võrdleme näiteks *koera*-metafoore eesti ja inglise keeles: *koerailm* 'väga halb ilm' – *dog days* 'kuumaperiood'; *sülekoer* 'käsutäitlik alluv' – *put on the dog* 'noobililt riietuma' (sõna-sõnalt 'sülekoera kandma').

Kujundlik keelekasutus ei ole mitte ainult üks olulisi keele valda-mise tunnusjooni, vaid ka teadmiste ammutamise ja rikastamise allikas. Seetõttu ongi laiemale kasutajaskonnale suunatud kujundsõnakesked fraseoloogiaväljaanded tarvilikud. Oma osa on siin ka „Väljendivara“ viiel vihikul, mis kätkeb materjali puudest ja põõsastest, metsast ja võsast, niidu- ja kultuurtaimedest, viljadest ja toitudest eesti fraseoloogias. Teadmised, mida siit võib ammutada, kutsuvad emakeelt loominguliselt kasutama, lisavad nt loodusloo tundidele värvikust ja loovad uut sisu, mis jääb kergesti meelde, ilma et peaks eriti pingutama või laua taga õppima. Tegemist on loomulike seostega keele ja maailmatunnetuse vahel, mis on aja möödudes tuhmunud, kuid peidus meie keelemeeles ja vajab sageli lihtsalt taasleidmist.

Eestlased on ajast aega olnud metsa- ja veerahvas nagu teisedki soome-ugri hõimud. See, kuidas me loodust mõtestame ja väärtustame, väljendub keeles. Mets on meie jaoks tähenduslik, sinna saab varjuda, mets annab kaitset, metsa tuleb hoida (*mets ei kasva nagu kanepiaed* 'mets kasvab aeglaselt, seda tuleb hoida'). Puudel ja taimedel on meile eriline, sh ka üleloomulik mõju. Nad aitavad ravida päris haigusi ja "jonnihai-gusi" (*kaseurvaplaaster* 'vits'), on nii mõneski mõttes hingelähedased ja tähenduslikud (*elab ükski nagu hunt metsas, käriseb kui kadakas* 'ägeda loomuga'). Seetõttu on fraseoloogilised väljendid, mille kujundituumaks on taimed, meie keeles ja meeles püsinud sadu aastaid ning leidnud koha vaimses kultuuris. Üldmetafoor INIMENE ON TAIM (PUU) omab eesti keeles laialdast kasutust, seda kategooriat väljendav sõnavara on üsna arvukas.

Kuna tegemist on produktiivse mõistevaldkonnaga, kus esineb erinevaid tähendusülekandeid ning mitmetasandilist ümbermõtestamist, siis leidub siin ka suur hulk tabavaid, ent samas läbipaistmatuid metafoorseid väljendeid. Elav keel muutub pidevalt, tuleb ka ette, et mõni unarusse jäänud väljend taaselustatakse, nt *ühes kelgus* 'ühel nõul', *kelgu ~ ree peale saama* 'otsa peale saama'. Tõukeks võib osutada mõne tuntud inimese õnnestunud sõnakasutus, teiste keelte toel tekkinud uuskasutused jm, kuid unustatud vana on alati omasem kui otselaen võõrast keelest.

Pille Eslon

Tallinna ülikooli digitehnoloogiate instituudi dotsent,
väljendivara vihikute toimetaja

OK